

УДК 39(=16)+930.1(=16)

Карлюк Г. К.

БІЛЯ ВИТОКІВ ВИВЧЕННЯ ЕТНОГЕНЕЗУ СЛОВ'ЯН

У статті, присвяченій пам'яті видатного історика й археолога М. Ю. Брайчевського, окреслено основні напрямки у висвітленні слов'янського етногенезу авторами XII-XIX ст. Робиться спроба загалом змалювати та проаналізувати основні напрямки в історіографії щодо ролі археологічних досліджень у вивченні життя слов'ян.

Проблема висвітлення поняття «слов'янський етнос» у східнослов'янській історіографії така ж давня, як і сама історіографія. Її зустрічаємо в літописній традиції XI-XII ст. Своє загальне уявлення

про поняття «народ» (етнос) автор ПМЛ подає в недатованій частині в легенді про Вавилонське стовпотворіння: «І змішав бог народи, і розділив на сімдесят і на дві мови, і розсіяв (їх) по всій Землі...

Від цих ото сімдесяти і двох народів, од племені таки Яфетового, постав народ слов'янський» [1:2]. У наведеному уривку виділяються дві ознаки «народу»: мова і локалізація. Далі літописець говорить про поділ слов'ян на племена та їхнє розселення з Подунав'я (Балкан). Виділяються слов'янські племена: морави, чехи, білі хорвати, серби, радимичі, в'ятичі, поляни, деревляни, дереговичі, положани, словени (новгородці), сіверяни, бужани, уличі, тиверці та ін. Вони відрізняються одне від одного самоназвою, територією проживання і ще низкою ознак: *«(Усі племена) мали ж свої обичаї і закони предків своїх, кожне - свій норв»* [1:8]. «Обичаї» могли бути спільними для групи племен: *«А радимичі, і вятичі, і сіверяни один обичай мали»* [1:8].

Частиною такого «обичаю» був описаний літописцем поховальний обряд з тілоспаленням: *«А коли хто вмирав — чинили вони тризну над ним, а потім розводили великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали (його). А після цього, зібравши кості, вкладали їх у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як (це) роблять в'ятичі й нині»* [1:9]. Далі зазначається, що цей звичай був притаманний для поган загалом: *«Сеї же обичай держали і кривичі, й інші погани, не відаючи Закону Божого, бо творили вони самі собі закон»* [1:10].

Таким чином, згаданий поховальний обряд, який є частиною релігійної обрядовості, зараховується літописцем до характерних ознак слов'янських племен додержавного етапу їх існування. Зі зміною релігії він змінюється в різних племен неодноразово. Так, у в'ятичів, які найпізніше були приєднані до Київської держави, тілоспалення існує й наприкінці XI - на початку XII ст. Літописець вважає, що із впровадженням нової релігії етнос не змінюється, релігія не є його визначальною рисою: *«...є поляни в Києві й до сьогодні»* [1:5].

Отже, народ для літописця - це динамічне явище, яке існує протягом дуже тривалого часу, від Вавилонського стовпотворіння до XII ст. включно. На різних стадіях існування деякі його ознаки (релігія, обрядовість) змінюються. Окрім того, слов'яни поділялися на племена (етноси), які відрізняються за самоназвою, звичаями та локалізацією. Етнічна належність успадковується певною групою людей від предків (вони дотримуються *«закони предків своїх»*) [1:8]. Важливими етнічними ознаками додержавних слов'ян є спільність території і мови, релігія і звичаї (в т. ч. обряд тілоспалення) [1:2-3]. Ці ознаки можуть вивчатися за допомогою археології. Кожен етап етногенезу характеризується своїми рисами.

Своє розуміння поняття «етнос» та його зв'язку з матеріальною культурою автор ПМЛ частково запозичив у візантійських хроністів VI-IX ст.: І. Малали, Г. Амартола, Пасхальних таблиць і т. д.

Ця традиція перекочувала у твори польських та українських хроністів і літописців XVI-XVII ст. її зустрічаємо в «Хроніці» М. Стрийковського [2], «Синописі» [3].

Українська [4; 5(Симоновський)] та російська [6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13] дворянська історіографія XVIII - поч. XIX ст. внесла в розробку проблеми слов'янського етногенезу спробу відшукати матеріали щодо історії слов'ян раннього середньовіччя в ранньосередньовічних авторів: Йордана, Прокопія Кесарійського та ін. Навіть названий В. І. Шербиною «першим київським археологом» М. Берлінський не використовує при розгляді цієї теми археологічних даних [14:7-12]. Проте для нас цікаво, як історіографія цього періоду оцінює поняття «слов'янський етнос». Так, анонімний автор ссІсторії Русовь» (1846 р.) повідомляє, що *«Народъ Славянскій... переселясь изъ Азій... сталъ обитать отъ горъ поясныхъ или Рифейскихъ, до рѣки Вислы и моря Веряжскаго на Западъ, и отъ Чернаго моря и рѣки Дуная отъ Полудни, до Сѣвернаго океана и Балтійскаго моря на Сѣверъ»* [15:1]. Таким чином, усі слов'яни займають спільну територію. Для підтвердження своєї теорії про належність згаданої території слов'янам автор посилається на «Історію Преподобнаго Нестора Печерскаго», а також археологічні, епіграфічні, топонімічні джерела: *«... доказательствомъ означенныхъ предѣловъ Славянскихъ суть опустыльные города и развалины, Славянскимъ языкомъ называемые, и надписи, ихъ литерами и нарѣчиемъ писанныя на камняхъ, кладбищахъ и статуяхъ каменныхъ; тоже названіе рѣкъ, озеръ, горъ и улусовъ въ степяхъ Крымскихъ, Заволжскихъ и на островъ Тамань, или древнемъ Тмутаракань находящихся; что все очевидно свидетельствуетъ Славянское тамо жителство»* [15:1]. Отже, критерієм слов'янської належності городищ, предметів ужитку та інших пам'яток є їхня назва і написи, що трактуються як слов'янська писемність (таким чином, визнається спільність мови). Далі автор розповідає про слов'янське розселення: *«... за рѣку Дунай до моря Адриатическаго въ Иллирій и отъ горъ Карпатскихъ до рѣки Одра; а на западныхъ берегахъ Балтійскаго моря оселили всю Померанію...»* [15:2]. Усі відомі йому з писемних джерел (Птоломей, Геродот, Страбон, Діодор) народи, що займали вказану територію – скіфи, сармати, руси, варяги, роксолани, москвити – автор називає слов'янськими племенами. Таким чином, висновок про етнічну належність цих народів робився виключно з їх локалізації (це положення стало основним постулатом автохтоністів). Одночасно автор називає *«въ тѣхъ предѣлахъ иноплеменные Славянамъ народы»* – кімерійців, готів, маріотів, гунів, які *«были переходяця чрезъ Славянскую землю... и ... по краткомъ здѣсь пребываніи удалившіяся...»* [15:1]. Звідси можна зробити висновок, що критерієм етнічної належності в даному

разі є довготривалість перебування групи населення на зазначеній «слов'янській території». Очевидно, мається на увазі те, що чужа етнічна група, яка проникала на територію слов'ян, або швидко витіснялася, або асимілювалася. Отже, автор першої половини XIX ст. серед етнічних ознак виділяє спільність території та мови, що засвідчується археологічними, епіграфічними й топонімічними даними.

Наприкінці XVIII - початку XIX ст. виникає слов'янознавство - наука про єдність походження слов'янських народів і мов, спільність їх культурного та історичного життя. До цього часу належать перші дослідження, для яких характерний науковий підхід до слов'янської історії, критичне ставлення до джерел. Оскільки «слов'янське відродження» набуло найбільшого розмаху в чеських землях, розробка проблем славістики з нових позицій почалася саме там. Першим таким дослідником був славіст, філолог Й. Добровський (1753-1829), який, хоч і не написав окремої праці про слов'ян, у своїх дослідженнях приділяв увагу питанням їхньої історії, міфології тощо. Хоча археологічна джерельна база була на той час мізерною й на її підставі неможливо було робити відповідальні висновки, Й. Добровський уперше звернув увагу на реальну можливість висвітлення питань славістики за допомогою археології [16].

Перший у науці опис життя слов'янських народів у далекому минулому було здійснено чеським славістом П. Й. Шафариком [16;17]. Його відносять до «романтичного» напрямку в історіографії [18:97], започаткованого в першій половині XIX ст. Шатобріаном у Франції та Я. Гріммом у Німеччині, який постулював консерватизм етносу, тобто його незмінність протягом тривалого часу. Слов'ян V—VII ст. П. Шафарик розглядав через призму антського та склавинського союзів племен [19; 20]. Особливу увагу вчений звертав на вивчення побуту, релігії, мови, культури, суспільного устрою, розвитку міст і торгівлі у слов'ян. *«Одвічна помилка історії, — зазначав він, — полягає в тому, що звичайно вона найохочіше звертає свою увагу на гучні, криваві події, які найбільше справляють враження, ніж на прекрасні явища внутрішнього життя народів...»* [21]. П. Шафарик використовував свідчення античних авторів, легенди, пам'ятки мови та писемності, пісні, приказки, написи на каменях, дані топоніміки і лінгвістики. Проте першорядного значення у вивченні історії давніх слов'ян він надавав археології, шкодував, що ця галузь науки ще мало розроблена й закликав до археологічних досліджень у майбутньому. Прагнучи до наукової точності, славіст свідомо залишав на розгляд майбутнього ті проблеми, для вирішення яких не мав необхідних даних. Саме це, можливо, стало причиною того, що другий («археологічний», чи «звичаєписовий», на протиположність першому, «історичному») том «Слов'янських старожитностей» не було надруковано. Вва-

жаючи, що тогочасного археологічного матеріалу замало для узагальнень, П. Шафарик кілька разів виступив на засіданнях історичної та славістичної секції Чеського товариства наук з доповідями про нові знахідки культур лужицько-сербської, «російської» і південних слов'ян. Недостатність фактичного матеріалу на середину XIX ст., незрозумілість більшості з порушених питань в археології та посилення політичної реакції в Австрії після придушення революції 1848-1849 рр. привели вченого до думки, що *«слов'янську археологію»* він *«повинен передати в молодші і здорові руки»* [21]. До кінця життя П. Шафарик залишався прихильником археологічних досліджень у славістиці: *«Ясне знання, тверде переконання можна одержати лише безпосередньо через вивчення найдавніших джерел і пам'яток. І треба одержати його»* [21], — наголошував він.

З кінця 30-х років XIX ст. у чеській і словацькій науці зростає інтерес до слов'янської археології, міфології та палеографії. На початку 40-х років при Національному музеї в Празі було створено археологічну комісію. Редактор «Журналу чеського музею» Ян Воцель (наступник П. Шафарика) звернувся до читачів з проханням повідомляти про знахідки давніх пам'яток матеріальної культури. Так почав накопичуватися археологічний матеріал, який чекав на наукову інтерпретацію.

Збирання археологічних пам'яток на території Російської імперії почалося ще за Петра I. Засновані в XIX ст. археологічні установи - відділення російської та слов'янської археології при Російському археологічному товаристві в Петербурзі (1846), Московське археологічне товариство (1864) з його Всеросійськими археологічними з'їздами, Археологічна комісія (1859) займалися накопиченням матеріалу без спроб вироблення евристики його дослідження. Взагалі російська археологія XIX ст. не вважалась історичною наукою [22:15]. Для широких історичних узагальнень археологія повинна була нагромадити міцний фундамент джерел, тому археологи уникали широких побудов і головну увагу зосереджували на вивченні речей.

У другій половині XIX ст. інтерес до вивчення слов'ян раннього середньовіччя зростає. Проблема знайшла відображення в працях В. Антоновича [23], М. Драгоманова [24], М. Костомарова [25]. Хоча до її вирішення не було широко залучено археологічні матеріали, дослідники виділяють нові ознаки етносу, які можуть бути визначені за даними археології, тобто відображаються в матеріальній культурі: усвідомлення міжетнічної диференціації та внутрішньої єдності. З приводу першої М. Костомаров зазначає: *«Відмінностей в одязі, будівництві оселі, дріб'язкових особливостях домашнього побуту було достатньо, щоб сусіди дали сусідам прізвисько, і вже це одне підтримує свідомість окремішності»* [25].

Серед ознак, за якими, за М. Костомаровим, слов'яни усвідомлювали свою спільність, були: побут (може вивчатися за допомогою досліджень житла, хатного начиння, кераміки); спільні вірування, звичаї, релігійні обряди (прикраси, орнаментация, поховальний обряд); суспільний устрій (планування поселень, соціальна диференція: поховання багаті й бідні, зі зброєю чи без неї).

Таким чином, у кінці XIX ст. дослідники почали звертати увагу на можливості археологічних досліджень - часом це були інтуїтивні здогади, часом - наслідок раціонального осмислення. Археологія як наука, що, фактично, на той час народжувалася, займалася дослідженням окремих пам'яток, накопиченням матеріалу та розробкою методик. Об'єднання пам'яток у комплекси та їхня інтерпретація були справою майбутнього. Тому перші спроби поєднати обидві науки (історію та археологію) зазнали невдачі. П. Шафарик не зміг дописати свій другий том «Слов'янських старожитностей», бо не хотів, за його словами, «витурушувати дані з рукава». Російському археологу І. Є. Забеліну [26] в середині XIX ст. не вистачило матеріалів для побудови міцної концепції, заснованої на базі речових джерел. У дослідженні історії слов'ян він змушений був використовувати переважно письмові дані.

На зламі XIX-XX ст. під впливом етнографічної методики та методології, що розроблялися з середини XIX ст., в археології з'являються напрямки та школи з різним розумінням її завдань і пізнавальних засобів. Це, зокрема, напрямки дифузїонізму (О. Менгін, Г. Чайлд), географічного детермінізму (О. Кроуфорд, К. Фокс), концепція «культурних кіл», або *Siedlungsarchäologie* (Г. Коссіна). Усі вони були спробою пояснити різноманітність форм матеріальної культури людини та описати дописемну історію людських колективів, які розглядалися переважно як етнічні утворення. Таким чином, поняття «етнос» уже чітко пов'язується з комплексом археологічних знахідок.

У цей же час, у зв'язку з поширенням індоевропейської теорії в лінгвістиці (індоевропеїзм зародився в середині XIX ст.)¹ провадяться широкі дослідження проблем слов'янського етногенезу. Археологія, що претендувала на розв'язання таких непідвладних мовознавчій науці питань, як локалізація (пошуки прабатьківщини) та датування дав-

ніх слов'янських утворень, теж стала активно займатися цією проблемою.

Виходячи з пануючих уявлень щодо прабатьківщини слов'ян було здійснено спроби археологічного обґрунтування поширених у лінгвістиці концепцій [27; 28]. Внаслідок цього археологічні матеріали різних епох, знайдені на певній території, інтерпретувалися як слов'янські. Найважливішим наслідком такого підходу було формулювання основних тез автохтонізму.

Об'єднання та систематизацію археологічних матеріалів (головним чином чеських та російських) здійснив професор Кардового університету в Празі, член Чеської академії наук Л. Нідерле. У своїй багатотомній праці «*Slovanske starožitnosti*» [29] та її другій частині «*Život starych Slovanu*», що вийшла протягом 1901-1925 рр., він широко використовував не лише дані археології, а й зібрані ним історичні свідчення про давніх слов'ян, матеріали мови, топоніміки, етнографії, антропології, фольклору. Він виступив проти автохтоністів, які, за його словами, розробляли свої гіпотези для того, щоб довести автохтонність слов'ян всюди, де застала їх історія. Слов'янські племена раннього середньовіччя він локалізував, спираючись на повідомлення тогочасних авторів і дані топоніміки. На визначеній у такий спосіб території знахідки цього періоду він вважав слов'янськими. Зокрема, напівземлянкові житла та поховання з тілопокладенням V ст. Л. Нідерле інтерпретував як слов'янські [16]. Так було сформульовано метод визначення етнічної належності археологічного матеріалу, дуже поширений у наш час: писемні повідомлення певного періоду => територія => археологічні пам'ятки цього періоду. Слід зазначити, що цей метод використовував і М. Грушевський [30; 31; 32; 33].

Таким чином, проблема визначення поняття «слов'янський етнос» порушується в історіографії, починаючи з XII ст. Історики визначають ряд етнічних рис, притаманних і археологічним спільностям: спільну територію, побут, обряди. Проте до XIX ст. «слов'яни» розглядалися здебільшого як певна нерозчленована хронологічно цілісність, що походить ще від Вавилонського стовпотворіння. Слов'яни V-VII ст. особливого інтересу не викликали, і якщо розглядалися, то лише як ланка, що передувала «державним слов'янам».

1. Літопис Руський.- К., 1989.

2. *Strykowski M. O. Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, t. 1.- Królewiec, MDLXXXII.

3. Синопис, 8-е изд.- СПб., 1798.

4. *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России и се народе и козаках вообще.- М., 1847.

5. *Марченко М. І.* Українська історіографія.- К., 1959.

6. *Татищев В. Н.* История Российская (в 5-ти кн.).- СПб., 1768-1848.

7. *Ломоносов М. В.* Краткий Российский летописец.- ПСС.- М.-Л., 1952.

8. *Тредиаковский В. К.* Три рассуждения о трех главнейших древностях российских.- СПб., 1773.

9. *Эмин Ф. А.* Российская история.- СПб., 1776.

¹ Порівняльно-історичний метод було розроблено в першій половині XIX ст. німецькими вченими Ф. Боппом, А. Шлейхером, В. Гумбольдтом. Внаслідок його застосування в мовознавстві виникла компаративістика.

10. *Елагин И.* Опыт повествования о России.- М., 1803.
11. *Миллер Г.* О народах издревле в России обитавших.- СПб., 1773.
12. *Шербатов М.* История Российская от древнейших времен.- СПб., 1794.
13. *Карамзин Н. М.* История Государства Российского.- СПб., 1818.
14. *Берлинский М.* Краткое описание Киева.- К., 1991.
15. *Исторія Русовъ, или Малой Россіи.* Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Білорускаго.- М., 1846.
16. *Нидерле Л.* Славянские древности.- М., 1956.
17. *Мильников А. С.* Павел Шафарик - выдающийся ученый-славист.- М.-Л., 1963.
18. *Гороховський Є.* Віктор Петров - сторінки творчої спадщини // Хроніка-2000.- К., 1992. Вип. 2.
19. *Šafárik P.* Slovanske starozitnosti.- Praha, 1837.
20. *Šafárik P.* Slovanska etnografie.- Praha, 1843.
21. *Šafárik P.* Sebrané spisy, d. 1. - Praha, 1863. Цит. за: *Мильников А. С.* Павел Шафарик - выдающийся ученый-славист.- М.-Л., 1963.
22. *Авдусин Д. А.* Полевая археология СССР. - М., 1972.
23. *Антонович В.* Раскопки в земле древлян. - 1893.
24. *Драгоманов М. П.* Положение и задачи науки древней истории // *Драгоманов М. П.* Вибране. - К., 1991.
25. *Костомаров Н. И.* Мысли о федеративном начале в Древней Руси // УИЖ - 1993. - № 10.
26. *Забелин И. Е.* История русской жизни, ч. 1.- М., 1876.
27. *Самоковасов Д. Я.* История русского права. - Варшава, 1884.
28. *Самоковасов Д. Я.* О происхождении русских и польских славян и причине появления кладов римских монет в земле древних Руссов и Ляхов // Труды VIII АС, т. III.- М., 1897.
29. *Niederle L.* Slovanske starozitnosti.- Praha, 1925.
30. *Грушевський М.* Анти // ЗНТШ.- 1898.- Т. 21.
31. *Грушевський М.* До питання про розселення в'ятичів, кілька заміток з приводу новіших праць // ЗНТШ.- 1910.- Т. 98.
32. *Грушевський М.* Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи // Стаття по славяноведенню.- СПб., 1904.
33. *Грушевський М.* Чи було між руськими племенами плем'я хорватів? // ЗНТШ. 1899.- Т. 31, 32.

Список скорочень

АС - археологический съезд;
 ЗНТШ - Записки Наукового товариства імені Т Шевченка;
 ПМЛ - Повість минулих літ;
 УИЖ - Український історичний журнал.

A. K. Karpliuk

THE ORIGINS OF SLAVONIC ETHNOGENY STUDIES

The main directions in consideration of Slavonic ethnogeny by the authors of 12-19 centuries are described in the article. The processes of ethnogeny are rather sophisticated and frequently are not sufficiently presented in material culture. That is why identification of ethnicity and archaeological culture has different estimations in historical, linguistic, archaeological, ethnographical literature. Let us try to describe and analyze the main directions in the historiography concerning the role of archaeological investigations in studying of life of Slavs.